

УДК 347.4

Олексій Гришко,аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ПРО ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ*

У статті аналізується сутність цивільного правопорушення в договірних зобов'язальних відносинах та обґрунтовуються ознаки порушення договірного зобов'язання у цивільному праві. Проведено дослідження існуючих підходів щодо неналежної поведінки у договірних цивільних відносинах та їх значення. Встановлено, що невчинення особою дій на виконання зобов'язання тягне за собою порушення його змісту, елементом якого є невиконаний (неналежно виконаний) обов'язок.

Ключові слова: порушення договірного зобов'язання, невиконання обов'язку, протиправність, зміст зобов'язання.

Визначення правової природи порушення договірного зобов'язання є частиною комплексної проблеми динаміки зобов'язального правовідношення, що найбільш яскраво проявляється на стадії його виконання. Динаміка зобов'язання може розвиватися у двох напрямках — правомірному (належне виконання) або протиправному (порушення зобов'язання). Від встановлення ознак та виду юридичного факту залежать зумовлені ним юридичні наслідки. Порушення договірного зобов'язання є юридичним фактом, що суттєво впливає на стан цивільних правовідносин сторін. У зв'язку з цим виникає потреба у науковому обґрунтуванні поняття і юридичних ознак порушення договірного зобов'язання та віднайденні його місця серед цивільно-правових категорій.

У приватноправовій доктрині питань порушення договірного зобов'язання в своїх наукових працях торкалися М. Агарков, Т. Боднар, В. Вітрянський, В. Грибанов, О. Іоффе, А. Карапетов, Н. Кузнецова, О. Ландо, Г. Матвеев, Д. Мейер, І. Новицький, С. Параскевова, О. Печений, Й. Покровський, В. Попондопуло, М. Сиявська, В. Синайський, М. Сулейменов, В. Толстой, В. Хохлов та інші вчені-правники.

Метою цієї статті є з'ясування юридичної природи та виявлення сутнісних ознак порушення договірного зобов'язання як цивільно-правової категорії в умовах сучасного регулювання зобов'язальних правовідносин.

Порушення змісту зобов'язання

Ще Й. Покровський констатував: визначення того, що таке цивільне правопорушення, становить надзвичайні труднощі [1]. Наразі питання про складові механізми правового регулювання суспільних відносин, як на загальнотеоретичному, так і на галузевому (зокрема цивільно-правовому) рівнях, є дискусійними [2]. До останнього часу вчення про цивільне правопорушення формувалося переважно у контексті характеристики виконання договірного зобов'язання, прострочення виконання та цивільно-правової відповідальності. Тому ознаки і саме поняття «порушення договірного зобов'язання» залишалися поза межами основних наукових дискусій.

Порушення за своїм лексичним навантаженням означає «відхилення від правил, відступ від законів, невідповідність традиції, звичаям і т. ін.» [3]. По-

* Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

рушити щось означає завадити нормальному стану, розвитку чого-небудь, перервати такий стан чи розвиток, не виконати, не дотриматись чого-небудь.

Відповідно, порушення договірних зобов'язань передбачає відхилення суб'єкта його виконання (боржника; третьої особи, на яку покладено виконання зобов'язання; кредитора) від правил, відповідно до яких має виконуватися зобов'язання згідно зі ст. 526 ЦК України. Порушення зобов'язання є протилежністю його належного виконання. У зв'язку з цим при визначенні дій (бездіяльності), що утворюють юридичний факт «порушення зобов'язання», слід звернутися до правової природи дій, спрямованих на виконання зобов'язання. Оскільки за ст. 509 ЦК України виконання може проявлятися як у вчиненні дій, так і в утриманні від їх вчинення, підтримки заслуговує точка зору С. Сарбаша про те, що придатним поняттям для позначення виконання позитивних і негативних зобов'язань є термін «діяння» [4]. На даний час висловлено принаймні чотири точки зору, за якими вчинення (утримання від вчинення) дій на виконання зобов'язання розглядається як: 1) юридичний вчинок [5]; 2) особливий юридичний факт; 3) двосторонній правочин [6]; 4) односторонній правочин [7]. Спрямованість вчинюваних при виконанні зобов'язання дій на настання юридичних наслідків у розумінні ч. 1 ст. 202 ЦК України навряд чи може бути піддана сумніву, оскільки, виконуючи зобов'язання, боржник тим самим прагне припинити його належним виконанням (ст. 599 ЦК України). У зв'язку з цим ми приєднуємося до точки зору про те, що дії щодо належного виконання зобов'язання є допоміжними односторонніми правочинами суб'єкта виконання. Опосередкованим підтвердженням даного підходу є положення ч. 3 ст. 206 ЦК України (аналогічна норма міститься і у ч. 3 ст. 159 ЦК Російської Федерації), де передбачено, що «правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону».

При порушенні зобов'язання вказані правомірні дії (односторонні правочини)

щодо виконання належним чином зобов'язаною стороною не вчиняються. Як зазначає В. Толстой, здійсненням обов'язку є вчинення лише такої дії, яка за всіма своїми елементами відповідає передбаченому в обов'язку [8]. Діяння (односторонні правочини), необхідні при виконанні зобов'язання, є правовою моделлю і фактичним проявом реалізації обов'язків, що складають зміст договірних зобов'язань. З огляду на це, вживана законодавцем у ст. 610 ЦК України категорія «зміст зобов'язання» набуває в контексті визначення правової сутності порушення договірних зобов'язань особливого значення.

У цивілістичній науці зміст зобов'язання розглядається з двох основних позицій — як діяння (поведінка) сторін та як суб'єктивні цивільні права і цивільно-правові обов'язки сторін. Але оголосити змістом правовідношення поведінку зобов'язаних осіб — означає вважати правовідношення беззмістовним [9] до моменту початку його виконання. Тому юридичним змістом зобов'язання є права і обов'язки суб'єктів. Враховуючи це, у контексті положень ст. 610 ЦК України слушною видається позиція М. Краснова, який вказує, що виконанням зобов'язання є вчинення боржником дії, що відповідає змісту зобов'язання [10]. Для того щоб встановити наявність порушення зобов'язання необхідно визначити коло обов'язків боржника. Адже невчинення особою діяння (діянь) на виконання зобов'язання тягне за собою невиконання обов'язку — «порушення умов, визначених змістом зобов'язання» (ст. 610 ЦК України). Показовою з цієї позиції є норма § 241 Цивільного уложення Німеччини «Обов'язки, що випливають з зобов'язання», де підкреслюється необхідність дій сторін відповідно до змісту зобов'язання. Таким чином, об'єктом порушення договірних зобов'язань є його зміст, а саме — обов'язок (обов'язки), що становить зміст зобов'язання.

Тому конститутивними ознаками порушення договірних зобов'язань є порушення змісту зобов'язання — невиконання обов'язку, визначеного змістом зобов'язання, що проявилось у невчиненні стороною належного діяння (правочину) відповідно до умов договору, ви-

мог актів законодавства, вимог, що звичайно ставляться, та загальних засад цивільного законодавства.

Протиправність та її об'єктивний характер

Порушення договірної зобов'язання поряд з деліктом є видом цивільного правопорушення, якому властива протиправність. Порушення зобов'язання є, перш за все, недозволеним діянням, тобто діянням, яке заборонене об'єктивним правом. У сучасній доктрині наявні різні підходи до розуміння протиправності порушення договірної зобов'язання — переважно за більшим чи меншим критерієм її об'єктивності. Одна група вчених вважає, що протиправність є суто оціночною категорією і не може становити об'єктивну сутність цивільного правопорушення [11]. Висловлена і більш стримана думка, що попри оціночність цієї категорії вона виражає об'єктивний факт суперечності акту поведінки вимогам закону, правилам, встановленим іншими нормативними актами чи договором [12]. Інші дослідники переконують, що протиправність є не оціночною категорією, а властивістю, що визначає суть недозволеніх дій і створює передумови для покладення відповідальності. Третя група науковців вважає, що протиправність поведінки боржника або кредитора полягає в порушенні договірної зобов'язання [13]. Все ж вважаємо, що порушення і його протиправність не слід отожднювати — друге є ознакою першого. На наш погляд, більше підстав дослухатися до другого з наведених підходів, оскільки, по-перше, протиправність не є суб'єктивно оціночним поняттям (при її встановленні здійснюється зіставлення реальних обставин з наявними вимогами до виконання зобов'язання, закріпленими в об'єктивній формі); по-друге, вона виражає сутність порушення договірної зобов'язання, вказуючи на його невідповідність встановленим стандартам поведінки; по-третє, протиправність у договірному праві має власні особливості.

Першою її специфічною рисою є те, що критерієм визначення протиправності у договірних зобов'язальних відносинах слугує не тільки закон, а й умови до-

говору, а також звичаї ділового обороту, інші вимоги, що звичайно ставляться [14], та загальні засади цивільного законодавства. Другою особливістю протиправності в договірному праві є її об'єктивний характер. У договірному праві нікого не цікавить психічне ставлення порушника до вчинюваного правопорушення, важливий сам факт порушення і його протиправність [15].

На нашу думку, об'єктивний характер протиправності порушення договірної зобов'язання знайшов своє відображення у ЦК України та має бути визнаний з наступних підстав. Частина 1 ст. 617 ЦК України, визначаючи підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, передбачає, що «особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили (курсив наш. — О. Г.). Як бачимо, навіть випадки відсутності належного виконання внаслідок казусу і непереборної сили законодавець конструює саме в межах поняття порушення зобов'язання, встановлюючи тільки інші правові наслідки такого порушення (відсутність заходів відповідальності — аналогічний підхід закріплений у п. 3 ст. 401 ЦК РФ, ст. 359 ЦК Республіки Казахстан). Адже у цьому випадку також відсутнє належне виконання згідно з умовами договору та іншими визначеними у ст. 526 ЦК умовами, тобто тим самим порушення і тут суперечить встановленим у договорі і законі загальним умовам виконання (стандартам поведінки).

Тому вважаємо, що протиправність порушення договірної зобов'язання є його обов'язковою ознакою, в тому числі у випадках, коли воно сталося через зовнішні обставини, які боржник не міг передбачити (випадок) або які знаходилися поза межами його вольового впливу (непереборна сила). Виходячи з наведеного, протиправність є невід'ємною ознакою порушення договірної зобов'язання, яка має об'єктивний характер та відображає невідповідність поведінки зобов'язаної особи встановленим загальним (встановленим у законі) та індивідуальним (встановленим у договорі) стандартам поведінки.

Важливим є питання про порушення суб'єктивного цивільного права та його зв'язок з категорією порушення договірної зобов'язання. Одні вчені вважають, що правопорушення потребує ще для свого поняття і порушення права особи. На думку інших, при невиконанні чи неналежному виконанні договору боржник одночасно порушує не тільки покладений на нього за договором обов'язок, а й відповідне цьому обов'язку право кредитора [16]. Ми приєднуємося до останнього підходу, однак вважаємо, що порушення суб'єктивного цивільного права є не ознакою, а наслідком порушення договірної зобов'язання.

Дефініція порушення зобов'язання, надана у ст. 610 ЦК України, містить посилання тільки на його види, не визначаючи його сутності. Положення ст. 610 «або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання)» сформульоване таким чином, що порушення умов, визначених змістом зобов'язання, стосується лише неналежного виконання зобов'язання. Однак при невиконанні зобов'язання — «умови, визначені змістом зобов'язання» також порушуються. Адже неможливо уявити, що боржник, який взагалі не приступив до виконання, тим самим не порушує умови, визначені змістом зобов'язання. Тому порушення змісту зобов'язання (одного чи декількох обов'язків, що до нього входять) є спільним для невиконання і неналежного виконання зобов'язання, не являючись критерієм їх розмежування, і, як зазначалося, є ознакою поняття порушення зобов'язання в цілому. У зв'язку

з цим, чинне законодавче закріплення «порушення зобов'язання» у світлі ознак цієї категорії потребує окремого вивчення.

Висновки

Розглянуті у даній статті доктринальні положення та норми чинного законодавства дають підстави зробити наступні висновки. Ознаками порушення договірної зобов'язання є: 1) порушення змісту зобов'язання — невиконання обов'язку, визначеного змістом зобов'язання; 2) невчинення стороною належного діяння (одностороннього правочину) відповідно до умов договору, вимог актів законодавства, вимог, що звичайно ставляться та загальних засад цивільного законодавства; 3) протиправність, що має об'єктивний характер. Порушенням договірної зобов'язання є невчинення суб'єктом виконання належного діяння (одностороннього правочину) відповідно до умов договору, вимог актів законодавства, вимог, що звичайно ставляться, та загальних засад цивільного законодавства, що є об'єктивно протиправним невиконанням обов'язку, визначеного змістом зобов'язання.

Вищенаведене залишає місце для подальшої наукової дискусії, а вироблення чітких юридичних критеріїв при визначенні порушення зобов'язання має стати важливою гарантією реалізації правосуб'єктності учасників договірних правовідносин та запорукою належного захисту їх порушених прав та законних інтересів.

ПРИМІТКИ

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. — 3-е изд., стер. — М. : Статут, 2001. — С. 278.
2. Кузнецова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав / Н. С. Кузнецова // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2010. — № 81. — С. 103.
3. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпущко. — К. : Аконіт, 1999. — Т. 3. — С. 597—598.
4. Сарбаш С. В. Исполнение договорного обязательства / С. В. Сарбаш. — М. : Статут, 2005. — С. 10.
5. Останина Е. А. О правовой природе исполнения обязательства / Е. А. Останина // Вестник Челябинского гос. ун-та. — 2009. — № 21 (159). — Право. Вып. 20. — С. 56.
6. Сарбаш С. В. Знач. праця. — С. 81.
7. Толстой В. С. Исполнение обязательств / В. С. Толстой. — М. : Юрид. лит., 1973. — С. 11.

8. Там само. — С. 12.
9. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. — М. : Статут, 2000. — С. 567.
10. Краснов М. И. Реальное исполнение договорных обязательств между социалистическими организациями / М. И. Краснов. — М. : Госюриздат, 1959. — С. 12.
11. Параскевова С. А. Понятие и социальная сущность гражданского правонарушения (теоретические проблемы) : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук / С. А. Параскевова. — М., 2007. — С. 36.
12. Гражданское право : учеб. для вузов / под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Т. И. Илларионовой, канд. юрид. наук, доц. Б. М. Гонгалов и канд. юрид. наук, доц. В. А. Плетнева. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — С. 423.
13. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. юрид. наук. — К., 2002. — С. 7.
14. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення) : навч. посіб. / Т. В. Боднар. — К. : Юстініан, 2007. — С. 243.
15. Сулейменов М. К. Защита гражданских прав по законодательству Республики Казахстан [Электронный ресурс] / М. К. Сулейменов // Юрист. — 2004. — № 6. — Режим доступа : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1235340>.
16. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2000. — С. 319.

Гришко Алексей. К вопросу о признаках нарушения договорного обязательства. В статье анализируется сущность гражданского правонарушения в договорных обязательственных отношениях и обосновываются признаки нарушения договорного обязательства в гражданском праве. Проведено исследование существующих подходов относительно ненадлежащего поведения в договорных гражданских отношениях и их значение. Установлено, что несовершение лицом действий во исполнение обязательства влечет за собой нарушение его содержания, элементом которого является неисполненная (ненадлежаще исполненная) обязанность.

Ключевые слова: нарушение договорного обязательства, неисполнение обязательства, противоправность, содержание обязательства.

Gryshko Olexiy. To the question of breach of a contractual obligation features.

The article examines the nature of civil breach in contractual obligation relation and justified signs of violating contractual obligations in civil law. It's undertaken a study of existing approaches with respect to misconduct in the contractual civil relations and their significance. Established that failure by the person of actions pursuant to the obligation performance entailed a breach of its content, an element which is default (inadequate performed) duty.

Key words: violating contractual obligations, default obligations, unlawfulness, content of obligation.